

طب سنتی

(طب ایرانی اسلامی)

در درمان بیماری های مغز و اعصاب

بر اساس کتاب «دخیره خوارزمشاهی» اثر سید اسماعیل جرجانی

تصحیح و توضیح:

دکتر سید فاضل حسینی

غلامرضا باطنی

با همکاری:

دکتر باقر مینایی

(دانشیار گروه آموزشی آناتومی دانشگاه علوم پزشکی تهران و دانشکده طب سنتی)

دکتر علی اکبر طاهر اقدم

(دانشیار گروه مغز و اعصاب دانشگاه علوم پزشکی تبریز)

سرشناسه	چرجانی، اسماعیل بن حسن، ۳۳۳ - ۵۳۱ هـ.ق.
عنوان قراردادی	ذخیره خوارزمشاهی - برگزیده
عنوان و نام پدیدآور	طب سنتی (طب ایرانی) در درمان بیماری‌های مغز و اعصاب براساس کتاب ذخیره خوارزمشاهی اثر سید اسماعیل چرجانی / تصحیح و توضیحات: سیدفاضل حسینی، غلامرضا باطنی با همکاری: علی‌اکبر طاهرآقدم، باقر مینایی؛ بسفارش دانشگاه علوم پزشکی تبریز، مرکز تحقیقات سل و بیماری‌های ریوی.
مشخصات نشر	تبریز: انتشارات پزشکی شروین، ۱۳۹۳.
مشخصات ظاهری	۳۰۳ ص.
شابک	۹۷۸-۶۰۰-۷۱۲۸-۲۲-۰
وضعیت فهرست نویسی	فیا
یادداشت	ص. ج. ع. لاتینی شده: Ismaili Jurjani, Zakhireh kharazmishahi.
یادداشت	کتاب حاضر گفتار نخست از کتاب ششم کتاب "ذخیره خوارزمشاهی" است.
یادداشت	کتابنامه.
یادداشت	نمایه.
موضوع	پزشکی اسلامی - متون قدیمی تا قرن ۱۴
موضوع	اعصاب - بیماری‌ها - متون قدیمی تا قرن ۱۴
موضوع	نثر فارسی - قرن ۴ ق.
شناسه افزوده	حسینی، سیدفاضل، ۱۳۳۲ - مصحح
شناسه افزوده	باطنی، غلامرضا، ۱۳۵۰ - مصحح
شناسه افزوده	مینایی، باقر، ۱۳۳۰ - مصحح
شناسه افزوده	دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی تبریز، مرکز تحقیقات سل و بیماری‌های ریوی
رده بندی کنگره	۱۳۹۳ / ۶۱۲۳ / R۱۱۸۳
رده بندی دیویی	۶۱۰/۱۱۶۷۱
شماره کتابشناسی ملی	۱۳۲۳۳۹۱

نام کتاب: طب سنتی (طب ایرانی اسلامی) در درمان بیماری‌های مغز و اعصاب:

براساس کتاب «ذخیره خوارزمشاهی» اثر: سید اسماعیل چرجانی

تصحیح و توضیحات: دکتر سیدفاضل حسینی، غلامرضا باطنی

باهمکاری: دکتر علی‌اکبر طاهرآقدم، دکتر باقر مینایی

ناشر: انتشارات پزشکی شروین ShervinPub@gmail.com

بسفارش دانشگاه علوم پزشکی تبریز - مرکز تحقیقات سل و بیماری‌های ریوی

چاپ و صحافی: البرز

شمارگان: ۱۰۰۰ جلد

قیمت: ۱۲۰۰۰۰ ریال

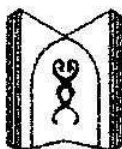
نوبت چاپ: اول، ۱۳۹۳

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۲۸-۲۲-۰

مراکز پخش: تبریز - انتشارات الوین - تلفن ۴۴ ۴۴ ۵۵۶ ۰۴۱۳ - فروش و سفارشات در کل کشور: ۰۹۳۰ ۴۱۱ ۴۴۸۴

تبریز - خیابان بیلاکوه - روبروی مسجد کلانتر باغمیشه - کتابفروشی عطا - تلفن: ۰۴۱۳۶۵۷۶۸۹۶ - ۰۹۳۷۳۸۳۱۷۰۶

تبریز - خ گلگشت - روبروی دانشکده تغذیه - خیابان ایرانسل - موسسه پارس کپی - ۰۴۱۳۳۵۹۹۱۴ - ۰۹۱۳۳۱۹۰۰۳

پیشگفتار..... الف

جزو نخستین: اندر بیماری هایی که سبب آن آماس و تفرق الإتصال گوهر دماغ باشد یا آماس و تفرق الإتصال غشاء دماغ

- باب نخستین: اندر قرانیطس و اسباب و علامات و علاج آن ۳
- باب دوم: اندر فلغمونی و اسباب و علامات و علاج آن ۲۵
- باب سوم: اندر صُبارا و دیوانگی و آشفتگی و اسباب و علامات و علاج آن ۲۷
- باب چهارم: اندر قوبا و حُمَره که بر گوهر دماغ افتد و علاج آن ۳۰
- باب پنجم: اندر لیثِ غَس و اسباب آن و علامات و علاج آن ۳۲
- باب ششم: اندر سُبَاتِ سَهَری و سَهَرِ سُبَاتی و اسباب و علامات و علاج آن ... ۴۱
- باب هفتم: اندر أَخَذَه و علاج آن ۴۵

جزو دوم: اندر بیماری هایی که سبب آن گرد آمدن خلطی باشد در دماغ

- باب نخستین: اندر مالیخولیا و اسباب و علامات و علاج آن ۴۹
- باب دوم: در انواع دیوانگی ها ۸۸
- باب سوم: اندر عشق ۹۶
- باب چهارم: اندر غفلت و ابلهی و فراموشکاری و ۱۰۰
- باب پنجم: اندر بسیاری خواب ناطیعی ۱۱۱

- باب ششم: اندر بیداری و بیهوایی ۱۲۴
- باب هفتم: اندر آب که زندرون کاسه‌ی سر گرد آید و تشنگی کودکان ۱۲۹

جزو سوم: در بیماری‌هایی که سبب آن گرد آمدن خلطی بلفمی فزونی غلیظ باشد در

گذرها و تجویف‌های دماغ

- باب نخستین: اندر دوار و سدر ۱۳۲
- باب دوم: اندر کابوس ۱۴۰
- باب سوم: اندر صرع ۱۴۲
- باب چهارم: اندر سکنه ۱۶۵

جزو چهارم: در بیماری‌هایی که سبب آن گرد آمدن رطوبتی فزون باشد اندر عصب‌ها که

آلت حس و حرکت است

- باب نخستین: اندر اختلاج ۱۷۸
- باب دوم: اندر لقوه ۱۸۱
- باب سوم: اندر خنجر شدن اندام‌ها ۱۹۳
- باب چهارم: اندر رعشه ۱۹۷
- باب پنجم: اندر فالج ۲۰۱
- باب ششم: اندر تشنج ۲۲۰
- باب هفتم: اندر کزاز ۲۳۲

باب هشتم: اندر اللوی ۲۴۰

جزو پنجم: اندر انواع صداع

باب نخستین: اندر صداع گرم بی ماده ۲۴۳

باب دوم: اندر صداع گرم صفراوی ۲۴۷

باب سوم: اندر صداع خونی ۲۵۴

باب چهارم: اندر صداع سرد بی ماده ۲۵۵

باب پنجم: اندر صداع بلغمی ۲۵۷

باب ششم: اندر صداع سودایی ۲۶۴

باب هفتم: اندر صداع که از بادهای غلیظ تولد کند ۲۶۶

باب هشتم: اندر صداع که از خشکی خیزد ۲۶۹

باب نهم: اندر صداع که از ضعیفی فم معده خیزد ۲۷۱

باب دهم: اندر صداع که از قوتِ حسی دماغ خیزد ۲۷۳

باب یازدهم: اندر صداع که از پس خواب پدید آید ۲۷۴

باب دوازدهم: اندر صداع که از پس جماع خیزد ۲۷۵

باب سیزدهم: اندر صداع که از بوی ها و بخارها تولد کند ۲۷۷

باب چهاردهم: اندر صداع که از بادهای خیزد که از بیرون به مردم رسد ۲۷۸

باب پانزدهم: اندر صداع که از زخم جراحت سر خیزد ۲۷۹

۲۸۴	 باب شانزدهم: اندر صداع که از تولدِ کِرم خیزد
۲۸۵	 باب هفدهم: اندر صداعِ خُماری
۲۸۹	 باب هژدهم: اندر صداعِ ضَرَبانی
۲۹۱	 باب نوزدهم: اندر صداعِ مُزْمِنِ لازم
۲۹۲	 باب بیستم: اندر صداع که از أعراضِ تب باشد
۲۹۴	 باب بیست و یکم: اندر شقیقه
۲۹۶	 مراجع و منابع
۳۰۴	 نمایه عامّ ارجاعات و توضیحات

قل ما اسئلكم عليه اجراً الا المودة فی القری

آیه ۲۳- سوره شوری

یا من اسمہ دوا و ذکرہ شفا

هو الشافی

تاکیدات کتاب آسمانی قرآن بر اندیشه و تفکر، جامعه اسلامی را بر آموختن علم و دانش ترغیب نمود. بزودی در سدهای نخست ظهور اسلام و با نهضت ترجمه حضور مترجمین متون مختلف از علوم متفاوت از جمله پزشکی را در جهان اسلام شاهد بودیم. رفته رفته جای مترجمین متون یونانی و سریانی به عربی را خود مسلمانان عهده دار شدند و پایه های تمدن اسلامی با حضور مترجمین عرب زبان مانند حنین ابن اسحاق و فرزندش، تاسیس بیت الحکمه ی بغداد و فراخوانی پزشکان دانشگاه جندی شاپور محکم تر شد. به طوری که آثار پزشکی مانند الفصول بقراط و سته عشر جالینوس از متون یونانی و سریانی به عربی برگردانده شد. با ظهور علی ابن ربن طبری و نگارش فردوس الحکمه، محمد زکریای رازی با الحاوی کبیر، علی ابن عباس مجوسی اهوازی با کامل الصناعه و سپس حکیم ابوعلی سینا با قانون، رنسانس علمی مسلمانان به اوج اعتلای خود رسید.

با بررسی منابع خطی مربوط به پزشکی و طب سنتی موجود در اداره مخطوطات سازمان کتابخانه ها و موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی چندین جلد از کتب علمای متقدم تر و متاخرتر با سید اسماعیل جرجانی مشخص می شود که علاوه بر بقراط و جالینوس، برخی از علما و حکمای بزرگ اسلامی و ایرانی نسخ طبی بسیار مهمی در زمینه پزشکی نگاشته اند و برخی از دانشمندان فوق الذکر به نوعی در ارتباط با بیماریهای سر (به جز بیماریهای چشم و گوش و حلق و بینی) مقالاتی را به تفصیل یا موجز ارائه نموده اند که بخشی از مطالب این مولفان اختصاص به بیماریهایی مانند تشنج، سرسام، صرع، سکنه مغزی، فلج های مغزی و ... دارند. برخی از این کتب عبارتند از: شرح کناش تالیف جرجیس ابن جبرائیل طبیب خلیفه منصور عباسی برگردانده شده توسط حنین ابن اسحاق از سریانی به عربی، کتاب ذخیره منسوب به ابوالحسن ثابت ابن قره حرانی از مشاهیر عصر معتضد عباسی، کتاب کناش منصوری یا کناش فاخر، علاج الامراض،

الحاوی متعلق به حکیم زکریای رازی، عوارض العلل جمع آوری شده از معالجات حکیم زکریای رازی توسط یکی از شاگردان وی، کتاب کامل الصناعه علی ابن عباس مجوسی اهوازی ارجانی، معالجات بقراطیه تألیف ابوالحسن احمد ابن محمد طیب طبری طیب رکن الدوله دیلمی، قانون حکیم ابن سینا، المائنه المقاله یا صد کتاب و الطب الکلی ابوسهل عیسی ابن یحیی مسیحی جرجانی از اساتید شیخ الرئیس، غنی و منی ابومنصور حسن ابن نوح قمری از معاصرین شیخ الرئیس.

سید اسماعیل جرجانی نیز با نگارش کتب خفیه علائی، زبده الطب، یادگار و اغراض الطبیه و مباحث علائیه که همگی تحت الشعاع کتاب عظیم وی یعنی ذخیره خوارزمشاهی قرار دارند بحث مفصل و جامعی در زمینه بیماریهای سر و معالجات آن به نگارش در آورده است. پس از ملاحظه و مطالعه کتاب تصحیح شده گفتار هفتم از کتاب ششم ذخیره خوارزمشاهی در بحث بیماریهای تنفسی که توسط دوستان گرانقدر جناب دکتر سید فاضل حسینی و دکتر غلام رضا باطنی انجام گردیده است به عمق مباحث کتاب ذخیره خوارزمشاهی بیشتر پی برده خواهد شد. یقیناً با تحقیق و تدبر و تفحص بیشتر در سایر بخشهای کتاب ذخیره، از جمله کتاب پیش رو که توسط دوستان گرانقدر جناب دکتر سید فاضل حسینی و غلام رضا باطنی و با همکاری استاد ارجمند جناب آقای دکتر علی اکبر طاهراقدم دانشیار مجترم گروه مغز و اعصاب دانشگاه علوم پزشکی تبریز مورد تصحیح و توضیح قرار گرفته، به مباحث و مقالات مربوط به بیماریهای سر و درمان آن ها می پردازد، نکات قابل توجهی از این کتاب ارزشمند کشف خواهد شد. هم کتاب یاد شده این بزرگواران و هم کتاب پیش رو مشتی از نمونه خروار است.

درد و رنج همیشه قرین آدمی بوده و تلاش برای تسکین آن همواره وجه همت انسان قرار داشته و آن چیزی است که اساس علم طب را در گذشته و حال تشکیل می دهد. شاید با توجه به تحولات وسیع و ترقیات شگرفی که در قرون اخیر نصیب جامعه بشری گردیده است، سبب شود که انسان امروزی خود را از دانش های گذشته بی نیاز پندارد و زحماتی را که پیشینیان متحمل شده اند نادیده و یا کوچک شمارد، ولی به جرات می توان گفت بسیاری از روشهای پزشکی امروز که برای رهایی بدن جسم و جان آدمیان از گزند

بیماریها و آفات متداول است، بر اصول و پایه های نظری و تجربی گذشتگان استوار است.

در جوار بارگاه ملکوتی و حریم حرم حضرت ثامن الحجج علی ابن موسی الرضا علیه آلاف التحیه و الثناء دعاگوی مصحح محترم این کتاب جناب دکتر سید فاضل حسینی که افتخار نگارش این مقال را به بنده حقیر اعطا نمودند بوده و هستم.

سالم حسین زاده سورشجانی

مسئول اداره اسناد سازمان کتابخانه ها و موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی

یکهزار و سیصد و نود و سه خورشیدی

www.ketab.ir

در فرهنگ و تمدن ایران اسلامی، سید اسماعیل جرجانی پرتوی است که، هرگز خاموش نخواهد شد. امیر سید امام زین الدین اسماعیل بن حسن (یا حسین) بن محمد بن محمود بن احمد حسینی جرجانی (گرگانی) از معروف ترین پزشکان و دانشمندان ایران و جهان در سده های پنجم و ششم هجری است. او در سال ۴۳۴ هجری قمری در گرگان زاده شد و پس از ۹۷ سال زندگی پربار در سال ۵۳۱ ق در مرو، دار فانی را وداع گفت. جرجانی، نخستین دایره المعارف جامع در پزشکی که همانا «ذخیره خوارزمشاهی» است را به زبان فارسی نگاشت و از آن کتابی به نام «اغراض الطیبه و المباحث العلائیه» و دو خلاصه کوچک به نامهای «خفی علائی» و «یادگار» به زبان فارسی تهیه نمود.

ابوعلی سینا چندی در گرگان زیست و ابوعبید جوزجانی شاگرد و روایتگر او در حدود ۴۰۴ ق در این شهر به شیخ پیوست و از آن پس سنت و یاد سینائی قرنهای درگرگان ادامه داشت. جرجانی مدتی نیز طبرستان و ری زیست و قاعدتاً با پزشکان آنجا مصاحبت داشت. سپس به خراسان رفت، مدتی در نیشابور اقامت گزید و در آنجا به خدمت ابوالقاسم عبدالرحمن بن علی معروف به «ابن ابی صادق» متوفی حدود ۴۷۰ ق از شاگردان برجسته ابن سینا رسید. ابن ابی صادق در علم تشریح تسلط داشت و کتاب «شرح منافع الاعضای جالینوس» را نگاشت که سید اسماعیل جرجانی بارها از آن یاد کرده است بدین ترتیب جرجانی با یک واسطه، شاگرد ابوعلی سینا بود. با توجه به سال وفات ابن ابی صادق، جرجانی در وقت مرگ استاد خود سی و شش ساله بود و می توان گفت که بین بیست و پنج تا سی و پنج سالگی در نیشابور در خدمت ابن استاد، پزشکی را تکمیل کرد. جرجانی بیشتر عمر خود را در خراسان به ویژه در مرو گذرانیده و به احتمال قوی در بیمارستان مرو که ابن بیطار به آن اشاره دارد به درمان بیماران و تحقیق و تدریس

پزشکی مشغول بوده و اما بعد، یکی از نموده‌های سیاست راهبردی و رویکرد جدید در حوزه سلامت، تشکیل دانشکده‌های طب سنتی بنا به امر ولایی رهبر فرزانه، حضرت آیت الله خامنه‌ای (مد ظله العالی) می‌باشد. با توجه به نقش ساماندهی و حمایتی دانشکده‌های طب سنتی از موضوعات مربوطه و به دلیل اهمیت تأمین منابع مناسب و قابل استفاده برای محققان و دانشجویان، حمایت از تصحیح و چاپ کتب اصلی و محوری طب سنتی در دستورکار دانشگاه‌های علوم پزشکی قرار گرفته که کتاب حاضر از نتایج آن می‌باشد. در اینجا بر خود لازم می‌بینیم از همکار دانشمند و بسیار محترم جناب آقای دکتر حسینی که به کوشش مؤثر ایشان این اثر فاخر آماده شده تقدیر و تشکر نمایم، از درگاه ایزد منان عزت روزافزون و توفیق خدمت خالصانه در کشور ایران اسلامی را برای همه همکاران مسئلت دارم.

دکتر باقر مینایی

دانشیار گروه آموزشی آناتومی دانشکده پزشکی و طب سنتی دانشگاه علوم پزشکی تهران
هزارویصد و نود و سه

پیشگفتار^۱

دانش پزشکی در تمام ادوار و اعصار، بخشی جدانشدنی از تکاپوی علمی انسان، برای پیشگیری از بروز بیماری‌ها و بهبود ناراحتی‌های جسمی و روحی، هموعاشش بوده است؛ امروزه، با وجود تمامی پیشرفت‌های فنی و تحقیقاتی، اهمیت و ارزش توجه به تاریخ طب و بهداشت، و شناخت سیر تحولات آن برکسی پوشیده نیست چراکه پزشکی نیز همچون هر دانش دیگری، پیوندی ناگسستنی با گذشته‌ی خود دارد و از آنجا که درخت بارور پزشکی نوین بر ریشه‌ی تناور علم پیشینیان استوار است، تحقیق و تفحص در چگونگی رشد و تکامل این دانش، ضروری می‌نماید.

ممکن است، برای ما بسیاری از دریافت‌های پیشینیان امری بدیهی جلوه کند اما در واقع، تکامل شاخه‌های گوناگون پزشکی، کشف عوامل بیماری‌زا، شناخت و تهیه‌ی داروها، درک روش‌های صحیح پیشگیری و درمان، بهره‌گیری از فناوری‌های نوین و... مجاهدت، ایثار و تلاش‌های خستگی‌ناپذیری

^۱ - آنچه در این پیشگفتار آمده است، متنی است که به عنوان مقدمه، در ابتدای سلسله کتاب‌های «تصحیح و توضیح ذخیره خوارزمشاهی» - به اهتمام نگارندگان - با اندکی تغییر و اضافات، نقل می‌شود.

را طلبیده است که در بازه‌ی زمانی چند هزارسال، بدین پایه و مایه رسیده است؛ این فرایند تکاملی، دانش انسان را به مرور زمان نسبت به درک بسیاری از وقایع و سوانح، ژرفا بخشید و وی را در چاره‌جستن برای آنها، آگاه‌تر و آزموده‌تر ساخت؛ دانش پزشکی نیز از این تکامل برکنار نماند، بلکه در بسیاری جهات، روندی صعودی و شتابناک داشته و دارد، و به موازات افزایش آگاهی و تجربی انسان، متکامل‌تر، قانونمندتر و اثربخش‌تر می‌شود.

در سیر تکامل این دانش، نمی‌توان و نباید از نقش بی‌بدیل دانشمندان ایرانی در گسترش حوزه‌ی طب و بهداشت غافل ماند؛ سیریل الگود با توجه به این واقعیت، می‌نویسد:

«... ایران همچنانکه از نظر شعر و مینیاتور در تاریخ ادبیات جهان نقش عمده‌ای بر عهده داشته، در تاریخ پزشکی دنیا نیز سهم مهمی ایفا کرده و به گمان من از میان این سه، طب ایران، بزرگترین سهم را دارا بوده است.»^۲

با این وصف، به راحتی می‌توان درباب اهمیت پزشکی ایران و اسلام - در سراسر تاریخ - سخن گفت و از مجاهدت و تلاش‌های بی‌دریغ آنها، به نیکی یاد کرد؛ نام‌آورانی همچون طبری، رازی، ابن‌سینا، ابن‌ابی‌صادق نیشابوری،

^۲ - الگود، سیریل، تاریخ پزشکی ایران و سرزمین‌های خلافت شرقی، ص ۱۱.

ابن مرزبان، آخوینی، هروی، شرف الزمان ایلاقی، قطان مروزی، قمری
 بُخاری، مجوسی اهوازی، ابوسهل مسیحی جرجانی، شاپور بن سهل،
 سید اسماعیل جرجانی و... که هریک با تحقیقات و نوشته های خود، کاروان علم
 را در ایران و جهان، منزلگاهی به پیش بُردند و زمینه را برای دریافت ها و
 پژوهش های اندیشمندان اعصار بعد، فراهم ساختند.

آنچه موضوع کتاب حاضر است، اهمیت علمی و تاریخی یکی از این نام
 آوران و سرآمدان، سید اسماعیل جرجانی (۴۳۴ - ۵۳۱ ق.)^۱ است؛ جرجانی
 شاگرد ابوالقاسم عبدالرحمان بن علی بن ابی الصادق نیشابوری ملقب به بقراط
 ثانی است؛ این ابی صادق در قرن پنجم هجری از جمله معروفترین پزشکان
 محسوب می شد و تألیفات مهمش، احاطه و اعتبار علمی او را به روشنی اثبات
 می کند.^۲

پیشینه ی تحصیلی و تلاش های پیگیر علمی، سبب اشتهار جرجانی گردید
 بطوری که در زمان قطب الدین محمد نکش خوارزمشاه به دربار
 خوارزمشاهیان نزدیک گشت و جزء پزشکان مخصوص خاندان مذکور درآمد و

^۱ - صفاء ذبیح الله: تاریخ ادبیات در ایران، ج ۲، ص ۳۱۴.

^۲ - از جمله کتاب «شرح فصول افراط» و «شرح مسائل حنین بن اسحاق»؛ رک: پیشین، جلد ۲،

مشهورترین و مفصل‌ترین کتاب خود را نیز به نام همین پادشاه، تحت عنوان ذخیره خوارزمشاهی در حدود سال ۵۰۴ ق. تألیف نمود.

پس از مرگ قطب‌الدین (۵۲۱ ق.)، جرجانی به خدمت علاءالدین آتیز خوارزمشاه درآمد و برخی از دیگر آثار مشهور خود را همچون خُفّ علائی و الأغراض الطّیبه و المباحث العلّائیه^۵ به نام وی تألیف کرد.

همراهی جرجانی با دربار خوارزمشاهیان تا پایان عمر، ادامه داشت، او در سال ۵۲۱ ق. در روزگار فرمانروایی آتیز در قزو درگذشت و در همان شهر به خاک سپرده شد.

در منابع مختلف، آثار گوناگون و متعددی را به وی نسبت می‌دهند که علاوه بر چهار تألیف اصلی:

(۱) ذخیره خوارزمشاهی

(۲) خُفّ علائی^۶

(۳) الأغراض الطّیبه و المباحث العلّائیه

^۵ - البته کتاب مذکور را جرجانی به نام آتیز و به توصیه و خواست وزیر او «مجدالدین ابومحمد صاحب محمد البخاری» تألیف کرده است؛ رک: جرجانی، سیداسماعیل؛ خُفّی علائی، ص شیش (مقدمه).

^۶ - این اثر به همت دکتر محمود نجم‌آبادی و دکتر علی اکبر ولایتی منتشر شده است.

(۴) یادگار^۷

نسبت به صحت انتساب سایر این آثار به جرجانی باید با تأمل، اظهار نظر کرد: (۵) رساله ای در اخلاق (۶) الطب الملوکی (۷) رساله ای در سیر و سلوک (۸) التذکره الأشرفیه فی الصناعه الطبیّه (۹) کتاب فی القیاس (۱۰) کتاب فی التحلیل (۱۱) کتاب المنیه (۱۲) زبده الطب (۱۳) رساله در بهداشت

و^۸

چهار کتاب نخست، در سراسر تاریخ طب ایران، غالباً جزء آثار مدرسی و مرجع بودند و حتی در پاره ای مواقع، جزء اصول مطالعاتی محققان و طلاب پزشکی برای کسب مدارج علمی به حساب می آمدند، بطوری که هیچ طالب علمی از مطالعه آنها بی نیاز نبود؛ از سوی دیگر از آنجا که جرجانی، آثار خود را به زبان فارسی فصیح تألیف کرده بود، خواستاری و مقبولیت بیشتری در نزد طلاب فارسی زبان نسبت به کتب عربی داشتند.^۹

^۷ - این کتاب به اهتمام دکتر مهدی محقق به چاپ رسیده است.

^۸ - پیشین، ص چهار تا هفت (مقدمه).

^۹ - درباره کتب مقدماتی و تخصصی پزشکی که طلاب این علم باید مطالعه می کردند، و نیز درباره اهمیت آثار جرجانی رک: نظامی عروضی سمرقندی، احمد بن عمر بن علی؛ چهار مقاله،

از روی متن مرحوم علی اکبر سمیدی سیرجانی فراهم آمده است؛ استنساخ این نسخه بنا به تصریح کاتب آن در «مُنتَصِفِ ربيع الآخر ثلاث و ستمائه»^{۱۶} به اتمام رسیده است که حدود هفتاد سال پس از مرگ جرجانی (۵۳۱ ق.) و نزدیک به یک قرن پس از تحریر ذخیره خوارزمشاهی (۵۰۴ ق.) بوده است.

نسخه ی مذکور چنانکه دریافت می شود، نسخه ای کم غلط و قابل اعتماد است و کاتب آن نیز نسبت به طب، آگاه و مطلع به نظر می رسد.

از آنجاکه تلاش مصححان، معطوف به ضبط صورت صحیح کلام جرجانی بود، در جاهایی که بیم لغزش کاتب یا تعقید متن می رفت به سایر تألیفات جرجانی یا آثار پزشکان معاصر و مقدم بر او همچون ابن سینا، رازی و دیگران مراجعه شد و تا بدانجا که ممکن بود، صحیح ترین ضبط از منظر لفظ و محتوا برگزیده شد که تمام این موارد در پانویست ها، تذکر داده شده است.

سایر ویژگی های اثر حاضر به شرح ذیل است:

- ارائه ی صحیح ترین ضبط متن ذخیره خوارزمشاهی بصورت تفسیری/توضیحی با حفظ اصالت متن اصلی.
- توضیح درباره ی تمامی داروها، گیاهان دارویی، مواد معدنی و ذکر معادل ها و اسامی دیگر آنها در سایر فرهنگ ها، لغتنامه ها و متون طبّی قدیم.
- توضیح درباره ی اعلام و اشخاص مذکور در متن اصلی.

^{۱۶} - یعنی نیمه ربيع الآخر سال ۶۰۳ هـ ق.

- ارائه ی معادل های انگلیسی، لاتین و یا فرانسوی در اسامی داروها یا گیاهان دارویی بنا به ضرورت.
- مشکول سازی و اعراب گذاری اسامی گیاهان، داروها، اعلام و اشخاص، اصطلاحات خاص و ... جهت تلفظ صحیح.
- بیان مفهوم یا توضیح تکمیلی درباره ی جملات یا عبارات مبهم متن اصلی و برطرف ساختن تعقیدهای لفظی یا معنوی.
- بیان معنای امروزی عبارات یا واژه های مشکل.
- مشخص ساختن مرجع تمامی نقل قول های جُرجانی از سایر پزشکان.

- توضیح درباره ی مقیاس ها (وزنی، طولی و ...)
- ارائه ی نمایه ی عام توضیحات و ارجاعات جهت سهولت بهره گیری از شروع و توضیحات.

در پایان باید تأکید کنیم که متن کتاب ذخیره خوارزمشاهی و آثار مشابه آن، علاوه بر اعتبار و ارزش زائد الوصف علمی و طبّی، منبع مهمّی برای مطالعات سبک شناسی، ادبی و تاریخی در حوزه ی زبان فارسی هستند که اهتمام و توجه بیش از پیش پژوهشگران را در جهت احیاء، تصحیح، توضیح و تشریح آنها برای نسل های امروزی می طلبد؛ همتی که علاوه بر بازنمایی اعتبار علمی نیاکان ما در ادوار پیشین، راهگشای جهاد امروز ما برای کسب قله های افتخار علمی و فرهنگی است.

در واقع، آنچه به عنوان هدف و خواست قلبی مصححان مطرح است (بنا به قاعده ی معروف: إِنْ أَلَيْتَ شَرْطَ فِي الْمَقْصِدِ وَلَا فِي الْوَسَائِلِ) باید با مُحْكَمِ نَقْدِ سَخْنُ سَنجَان و دانشمندان، سنجیده شود تا پیراسته و آراسته، جلوه ای دگر یابد؛

برهمن اساس، از عموم خوانندگان تقاضا داریم لغزش های احتمالی را به دیدهی
إغماض نگریسته و کاستی ها را مُنصفانه و عالمانه گوشزد نمایند. بھون الله تعالی و
توفیقہ

ما قضہ ای کہ بود، نمودیم و عرّضہ داشت
تا خود جواب آن چه رساند، بشیر ما

سید فاضل حسینی * غلامرضا باطنی **

فروردین ماه ۱۳۹۳

* دکتر سید فاضل حسینی (تخصّص: تاریخ طبّ / متون پزشکی کهن)

** دکتر غلامرضا باطنی (تخصّص: ادبیات و تاریخ / نسخه شناسی و متون ادبی - تاریخی)

۱- گفتار نخستین اندر علاج بیماری های سر:

بیماری های سر پنج گونه است:

- یکی بیماری هایی است که سبب آن آماس و تَفَرُّقُ الْإِتِّصَالِ غِشَاءِ دِمَاغِ و گوهر دماغ^۱ باشد.
- دوم بیماری هایی که سبب آن، گرد آمدن^۲ خلطی بد یا بخاری بد باشد در دماغ.
- سوم بیماری هایی که سبب آن، گرد آمدن رطوبتی فزونی باشد اندر گذرها و تجویف های دماغ^۳.
- چهارم بیماری هایی که سبب آن، گرد آمدن رطوبتی فزونی باشد اندر عصب ها که آلت حس و حرکت است.
- پنجم انواع صُدَاع.

این گفتار، به حکم این قسمت،^۴ پنج جزو^۵ است:

۱- گوهر دماغ: داخل و درون مغز.

۲- گرد آمدن: جمع شدن.

۳- تجویف های دماغ: روزن ها و منافذ درونی مغز.

۴- یعنی این گفتار (= گفتار نخست از کتاب ششم) به اعتبار این تقسیم بندی، به پنج بخش تقسیم می شود.

۵- جزو: جزء؛ پاره؛ بخش؛ قسمت.